

Г. Д. Казьмирчук (Київ), А. В. Сілкін (Київ)

М. В. Довнар-Запольський як декабристознавець

Розвиток декабристознавства в Україні тісно пов'язаний з життям і науковою діяльністю не одного покоління істориків Київського університету. Біля витоків університетської, а практично всієї української школи декабристознавства, стояли талановиті вчені—професори університету св. Володимира В. С. Іконников і М. В. Довнар-Запольський¹. Одним з найважливіших завдань української історії на сучасному етапі є вивчення творчого доробку корифеїв вітчизняної науки. Тому аналіз наукової спадщини М. В. Довнара-Запольського, зокрема його внеску в дослідження руху декабристів, набуває особливої актуальності.

Митрофан Вікторович Довнар-Запольський народився 2 червня 1867 р. в Білорусії. Його батько, Віктор Мартинович, потомствений дворянин, в Мозирі мешкав на вулиці Покровській в будинку Бібермана². Мати, ім'я та по батькові якої не відомі, в 1886 р. проживала у Східній Пруссії³. Митрофан спочатку навчався у Мінській гімназії, а з другого класу — в Мозирській прогімназії. Знання були тверді, наприклад, з історії мав річну «четвірку». «Відомість про успіхи, увагу, старанність і поведінку» зберегла свідчення про те, що він, як і більшість гімназистів, за розмови на уроках, неуважність, метушню в коридорах під час перерви частенько карався «арештом» від однієї до кількох годин⁴. «Особливих нахилів до чого-небудь не помічено, крім пустого фразерства»⁵, — записано в цьому документі.

На проязі другої та третьої чвертей в VI класі за успішністю Митрофан Довнар посідав четверте місце в класі. Але навчальний рік він закінчив невдало. «Не цілком задовільно 2 (два)»⁶ — таку перевідну оцінку з грецької мови отримав учень, а тому був залишений на другий рік у VI класі. Це, на думку чиновників Київського учбового округу, і стало причиною того, що М. В. Довнар-Запольський 18 червня 1885 р. припинив навчання у Мозирській прогімназії. Щоправда, студент Федір Бурчак стверджує, що переїзд Митрофана до Києва був запланований його батьком у зв'язку з «неможливістю тримати сина в іншому місті»⁷. У другій половині вересня 1885 р. Митрофан вступив до Київської I-ї гімназії. Але навчався тут він недовго.

1 березня 1888 р. у 21-річного учня VIII класу другого відділення Митрофана Довнара*, який в цей час проживав на квартирі пані Веселовської, інспектор гімназії А. Старков знайшов заборонені книги: «Лист М. І. Костомарова до видавця «Колокола» з передмовою М. Драгоманова, поему Т. Шевченка «Марія» з передмовою і примітками М. Драгоманова, «Громаду» — збірник український М. Драгоманова, збірник № 32 різноманітних статей, «Основу» — «Південноруський літературний вісник»⁸. Всі вилучені видання були передані до Педагогічної ради гімназії, яка 4 березня цього ж року прийняла рішення «виключити з гімназії» Митрофана Довнара-Запольського⁹, заборонивши йому вступати «в інші навчальні заклади»¹⁰. Проте 14 березня рада «заслухала окрему думку законовчителя Михайла Златоверховника і вчителя Петра Іващенко» і була вимушена пом'якшити рішення від 4 березня, відмовившись від вимоги «заборони вступати в інші учбові заклади»¹¹.

Більшість членів Педагогічної ради дійшли висновку, що Митрофан Запольський, навчаючись ще в Мозирській прогімназії, «встиг зарази-

тися шкідливим напрямком і, мабуть, залишився і в Київській 1-й гімназії в тім же дусі»¹².

Подальша доля М. В. Довнара-Запольського за документами не простежується. У 1894 р. він закінчив історико-філологічний факультет університету св. Володимира і, як стипендіат «стипендії св. Кирила і Мефодія», мусив «прослужити викладачем в навчальному закладі міністерства народної освіти протягом шести років»¹³. М. В. Довнар-Запольський був «затверджений на посаді штатного викладача у приватній жіночій гімназії Ржевської у Москві»¹⁴. До викладання приступив 7 жовтня 1895 р.

Навчаючись на історико-філологічному факультеті, М. В. Довнар-Запольський займався науковою працею. 15 вересня 1891 р. Імператорське товариство любителів природи, природознавства, антропології і етнографії присудило йому срібну медаль. Він був членом багатьох товариств, в тому числі й історико-філологічного при імператорському Харківському університеті¹⁵.

За розпорядженням міністра народної освіти з 1 січня 1896 р. М. В. Довнар-Запольського залишають при університеті св. Володимира «для приготування до професорського звання по кафедрі російської історії»¹⁶ на два роки. Він активно досліджує архіви Москви, Петербурга, Варшави, одночасно працюючи ще деякий час викладачем приватної гімназії в Москві.

Витримавши на історико-філологічному факультеті університету св. Володимира протягом 1897—1898 рр. «установлене випробування на звання магістра російської історії», згідно з дозволом попечителя Московської учбової округи, М. В. Довнар-Запольський «зараховується в число приват-доцентів Московського університету по кафедрі російської історії»¹⁷. 29 травня 1901 р. «переведений до університету св. Володимира тим же званням, для читання лекцій по кафедрі російської історії»¹⁸. Цього ж дня на історико-філологічному факультеті захистив магістерську дисертацію «Державне господарство великого князівства Литовського при Ягеллонах», за яку 18 листопада 1901 р. Вченою радою університету йому «присуджене звання магістра російської історії»¹⁹.

Дослідник продовжує активно працювати над вивченням російської історії. Ним була підготовлена, а 27 травня 1905 р. на історико-філологічному факультеті публічно захищена дисертація «Нариси з організації західноруського селянства в XVI ст.». Вчена рада університету 31 травня цього ж року «затвердила магістра М. Запольського-Довнара у присудженні йому факультетом ступеня доктора російської історії»²⁰.

Одночасно М. В. Довнар-Запольський в університеті св. Володимира організує студентський етнографічний гурток. Серед його активних членів був відомий в майбутньому український декабристознавець В. М. Базилевич. Вчений читає публічні платні лекції по Товариству Нестора-літописця, поширюючи історичні знання²¹, пропагує доробок свого вчителя В. Б. Антоновича. В листі, підписаному М. В. Довнаром-Запольським і М. І. Василенком, М. І. Петрову пропонувалося взяти участь у вечорі «для обговорення питання про видання збірника статей з історії та археології, присвяченого В. Б. Антоновичу»²².

М. В. Довнар-Запольський — організатор освіти в Україні. Ця проблема недостатньо досліджена нашою вітчизняною історичною наукою. В Державному архіві м. Києва зберігається справа «в. о. директора Київського комерційного інституту», фундатором якого і був вчений-історик. Спочатку він створив жіночі вечірні курси, які пізніше, з 1906 р., стали називатися Вищими жіночими комерційними курсами²³, а згодом перетворились в згаданий вище інститут. Його директором з 27 червня 1908 р по 20 березня 1917 р. був М. В. Довнар-Запольський²⁴.

Звернемо увагу ще на один недостатньо вивчений факт біографії М. В. Довнара-Запольського. Історик жив і творив в Україні, де національне питання в період демократичної революції 1905—1907 рр. діста-

до значного розмаху. Мало кому відомо, що викладачі історико-філологічного факультету одногосно вимагали відміни відомих актів царського уряду від 1876 і 1881 років, які вводили «обмежувальні міри відносно публікації книг малоросійською мовою»²⁵. Рада університету св. Володимира, розглянувши звернення викладачів і професорів історико-філологічного факультету, прийняла рішення про необхідність створити комісію для «мотивування» цієї вимоги. До її складу увійшли: Дашкевич, Лобода, Перетц, Запольський-Довнар та інші²⁶. 11 березня 1905 р. Рада університету заслухала доповідь комісії і текст направив міністру народної освіти²⁷. Але наукова й громадська діяльність М. В. Довнара-Запольського в цей період потребує подальшого вивчення.

Сьогодні важко зі всією точністю відповісти на питання, коли ж вчений почав цікавитися проблемами руху декабристів. Можна припустити, що ще під час роботи в архівах Москви і Петербурга він мав можливість користуватися слідчими справами «апостолів свободи». 18 квітня 1899 р. в листі до В. С. Іконникова М. В. Довнар-Запольський просить його «оголосити в університеті курс», присвячений «правлінню Олександра І»²⁸. Дослідження цієї епохи, безперечно, було неможливе без розгляду питань декабристського руху.

Багато своїх наукових праць вчений присвятив аналізу теоретичних і конкретно-історичних проблем декабризму. Найбільш відомими серед них є «Ідеали декабристів»²⁹, «Таємне товариство декабристів»³⁰ та «Груднева революція 1825 р.»³¹, які об'єднані спільним задумом — показати рух «зборників святої волі» в усіх його аспектах. Свого роду рефератом цих досліджень виступає розділ «Декабристи» в книзі «Огляд новітньої російської історії»³².

Цінність праць М. В. Довнара-Запольського полягає в тому, що вони написані із залученням широкого кола джерел, адже саме в цей період вчені отримали можливість користуватися слідчими справами декабристів. М. В. Довнар-Запольський зробив вагомий внесок в публікацію архівних матеріалів з історії декабризму. Він, зокрема, вперше опублікував повні тексти програмних документів Товариства об'єднаних слов'ян — «Правил» і «Клятви»³³. Чималу увагу дослідник приділив розгляду діяльності окремих членів таємних організацій. Так, М. В. Довнар-Запольський намагається зрозуміти поведінку керівника Васильківської управи Південного товариства С. І. Муравйова-Апостола під час підготовки повстання Чернігівського піхотного полку і у ході самого збройного виступу декабристів на Київщині³⁴.

Сьогодні, як ніколи, потрібен глибокий аналіз висновків М. В. Довнара-Запольського щодо джерел формування ідеології «апостолів свободи», адже в сучасному декабристознавстві точиться дискусія з цього питання. В працях дослідників часто аналізується методологічний аспект: які чинники справили вирішальний вплив, а які — другорядний. Деякі автори віддають перевагу такому з них, як російська кріпосницька дійсність, інші — західноєвропейській суспільно-політичній думці та революційним подіям в Європі³⁵. М. В. Довнар-Запольський чи не вперше вказав на органічне поєднання цих чинників. «Якщо одні з членів таємних товариств вперше здобували освіту на західноєвропейському ґрунті, то інші приходили до тих же висновків самостійно, придивляючись до російського життя», — зазначав вчений³⁶.

М. В. Довнар-Запольський досить повно висвітлив історію такої неординарної організації, як Товариство об'єднаних слов'ян, яка й сьогодні, на наш погляд, вивчена ще недостатньо. До того ж нині робляться спроби розглядати це таємне товариство як організацію, що діяла одночасно з декабристськими товариствами, але автономно, хоча мала багато спільного з ними щодо програмних завдань³⁷. Тому сьогодні було б доцільним ще раз звернутися до думок М. В. Довнара-Запольського, адже саме він підкреслював, що Товариство об'єднаних слов'ян

до злиття з Південним товариством декабристів у вересні 1825 р. мало самостійно розроблені програмні документи, висунуло цілком серйозну мету й намітило шляхи її досягнення. Дослідник зазначав, що таємна організація діяла автономно і на початку 1825 р. «достатньо розрослась і серед її членів помітне намагання енергійної діяльності»³⁸. До речі, М. П. Павлов-Сільванський в своїй рецензії в жодному рядку не критикує висновки і оцінки М. В. Довнара-Запольського щодо історії створення та діяльності Товариства об'єднаних слов'ян³⁹.

М. В. Довнар-Запольський пояснив значення умовних знаків у «Правилах». Вчений також навів девіз товариства у вигляді відбитку восьмикутної печатки з умовними позначками і подав їх зміст⁴⁰. М. В. Довнар-Запольський вважав, що ні «Правила», ні «Клятва» не дають повного уявлення про мету таємної організації. Якщо проаналізувати мемуарні джерела, зокрема «Записки» І. І. Горбачевського, то, на думку дослідника, вони свідчать, що «мета Товариства об'єднаних слов'ян з'являється перед нами в значно серйознішому вигляді» і зовсім не заслуговує на те іронічне ставлення, що його бачимо у донесенні Слідчої комісії і працях історика офіційно-охоронного напрямку ХІХ ст. М. І. Богдановича⁴¹. Останній вважав, що Товариство об'єднаних слов'ян не мало значимості ні за кількістю його членів, ні за їх особистими якостями⁴². М. В. Довнар-Запольський, на противагу цьому, писав, що члени таємної організації «слов'ян» справляють симпатичне враження, приваблюють своєю щирістю, відданістю справі і рішучістю у діях⁴³.

Як відомо, Товариство об'єднаних слов'ян виникло на ґрунті Товариства першої згоди і Товариства друзів природи, що їх заснували брати Андрій та Петро Борисови. Серед дослідників, у тому числі й сучасних, немає одностайності в питанні про дату заснування цих ранніх організацій. М. В. Довнар-Запольський, як і інший декабристознавець дожовтневого періоду Н. І. Коробка, а також видатний український історик Д. І. Багалій, вважає датою створення Товариства друзів природи 1817 р.⁴⁴ Пізніше, в радянській історіографії, усталилась думка про те, що перша таємна організація була заснована у 1818 р.⁴⁵ Однак Б. С. Абаліхін в одному з своїх новітніх досліджень зазначає, що Товариство об'єднаних слов'ян веде свою історію від 1817 р., і повертається, таким чином, до думок М. В. Довнара-Запольського⁴⁶. Отже, твердження М. В. Довнара-Запольського знаходять прибічників і серед сучасних вчених.

Розглядаючи Товариство друзів природи, М. В. Довнар-Запольський дійшов висновку, що воно «здається, не мало політичної мети»⁴⁷. З цим можна погодитися, беручи до уваги той факт, що Слідча комісія у справі декабристів не виявила у діяльності організації замаху на державний устрій Російської імперії⁴⁸. Проте радянські декабристознавці, зокрема М. В. Нечкіна і М. П. Савичев, підкреслюють, що Товариство друзів природи висунуло таку політичну мету, як боротьба за республіку⁴⁹. Наведені факти свідчать, на наш погляд, що зараз назріла необхідність по-новому проаналізувати історію виникнення й діяльність ранніх організацій — попередниць Товариства об'єднаних слов'ян.

М. В. Довнар-Запольський цілком вірно підкреслює, що найбільш діяльними серед «слов'ян» були брати Андрій та Петро Борисови, які й заснували цю таємну організацію разом з польським шляхтичем Ю. К. Люблінським⁵⁰. В історіографії декабристського руху існують різні погляди на те, хто саме — брати Борисови чи Люблінський — був ініціатором створення Товариства об'єднаних слов'ян, кого вважати головним ідеологом і автором програмних документів. Так, Н. І. Коробка віддавав перевагу Ю. К. Люблінському, а Ю. Конарський (Мошинський), М. В. Нечкіна, І. С. Достяна — Петру Борисову⁵¹. М. В. Довнар-Запольський висловлює інше судження: він намагається довести, що ініціатором заснування Товариства об'єднаних слов'ян був Андрій Бо-

рисов⁵². В той же час М. В. Довнар-Запольський зазначає, що «Правила» і «Клятва» написані у «тісному гуртку трьох друзів»⁵³, тобто разом братами Борисовими та Люблінським. На нашу думку, сьогодні важко дати однозначну відповідь на питання про ініціатора створення таємної організації «слов'ян» і автора її програмних документів. До того ж, і до нинішнього часу лишається загадкою, чиєю рукою написані наявні у слідчій справі Петра Борисова «Правила» і «Клятва»⁵⁴.

Зупиняючись на питанні про формування світогляду членів Товариства об'єднаних слов'ян, М. В. Довнар-Запольський пише, що спостереження за російською дійсністю примусили молодих офіцерів критикувати тогочасний державний лад. Разом з тим вчений не принижує й значення впливу творів західноєвропейських мислителів⁵⁵. Важко, на наш погляд, не погодитися з думками М. В. Довнара-Запольського.

В новітніх дослідженнях істориків України і Росії порушується проблема зв'язку братів Борисових і створених ними товариств з масонством⁵⁶. М. В. Довнар-Запольський не виділяє окремо це питання, але наводить факт, що може бути аргументом на користь існування такого зв'язку: О. С. Пестов, один з членів Товариства об'єднаних слов'ян, закликаючи А. В. Веденяпіна до вступу в таємну організацію, запитав, чи не хоче той бути масоном⁵⁷.

Аналізуючи програмні документи Товариства об'єднаних слов'ян і слідчі справи його членів, М. В. Довнар-Запольський дійшов висновку, що головною метою цієї організації була зміна політичного ладу в Російській імперії, а ідея створення федерації слов'янських республік відіграла другорядну роль⁵⁸. Такий висновок витримав випробування часом: його поділяють і сучасні дослідники, зокрема І. С. Достян та М. П. Савичев⁵⁹.

М. В. Довнар-Запольський висловив своє судження з проблеми тактики Товариства об'єднаних слов'ян, яка викликає суперечки у дослідників. М. В. Нечкіна висунула положення про те, що члени цієї таємної організації були противниками військової революції і прибічниками народної революції⁶⁰. Проти такої оцінки виступили М. М. Лисенко та І. В. Порох, вважаючи, що «слов'яни», як і декабристи Південного і Північного товариств, мали намір здійснити свої задуми шляхом військової революції⁶¹. М. В. Довнар-Запольський підкреслював, що в теорії члени Товариства об'єднаних слов'ян не були прибічниками військової революції, але вони завжди були готові до збройного виступу, могли, не вагаючись, віддати життя за ідею свободи⁶². Проте він ніколи не зображував «слов'ян» апологетами народної революції.

У підсумках аналізу програмних документів Товариства об'єднаних слов'ян і свідчень його членів під час слідства М. В. Довнар-Запольський пише про те, що ця організація разом з політичними ставила етичні й просвітницькі завдання, особливо підкреслюючи саме їх⁶³. Отже, вчений майже впритул наблизився до оцінки Товариства об'єднаних слов'ян як організації «просвітницької конспірації», що була зроблена С. С. Ландою у 1975 р.⁶⁴ і одержала схвальні відгуки⁶⁵. Таким чином, М. В. Довнар-Запольський вперше звернув увагу на цілісність ідеології Товариства об'єднаних слов'ян.

Вчений докладно висвітлив історію об'єднання таємної організації «слов'ян» з Південним товариством декабристів у вересні 1825 р. Він зазначив, що після цієї події Південне товариство значно посилювалось і «головним чином отримало те, чого йому не вистачало, — людей, які прирекли себе до царевбивства»⁶⁶. На думку М. В. Довнара-Запольського, М. П. Бестужев-Рюмін, один з керівників Васильківської управи «південців», вбачав у членах Товариства об'єднаних слов'ян саме «змовників»-царевбивць, яких, проте, в Південному товаристві «чітко відокремлювали від членів». Дослідник підкреслив «докорінну різницю» між цими двома таємними організаціями, яка полягала у ставленні до солдатських мас. М. В. Довнар-Запольський пише, що діячі Південного

товариства були більш далекими від народного середовища і тому мали менше можливостей до зближення з солдатами. Він відзначає, що своєю агітацією серед солдатів члени Товариства об'єднаних слов'ян значно допомогли «південцям» у справі підготовки до збройного виступу⁶⁷⁻⁶⁹.

М. В. Довнар-Запольський розглянув також дії «слов'ян» в період підготовки та під час повстання Чернігівського піхотного полку на Київщині. Вчений зазначає, що після отримання звістки про смерть імператора Олександра I вони одразу ж зрозуміли «необхідність негайних дій», в той час як керівники Васильківської управи Південного товариства виявили нерішучість. М. В. Довнар-Запольський проаналізував план збройного виступу, розроблений членами Слов'янської управи, наголосивши, що подібного плану не було у «південців», в першу чергу, у С. І. Муравйова-Апостола. Дослідник звернув увагу на те, що «слов'яни» вважали за необхідне залучити до повстання поляків, а також проголосити визволення селян негайно після його початку.

М. В. Довнар-Запольський наводить досить цікавий і маловідомий факт: Петро Борисов хвилювався з приводу якості артилерійських снарядів, враховуючи досвід кавказької війни. Вчений підкреслив гуманізм цього декабриста: Петро закликав «утримувати солдат від вбивств та насильства». М. В. Довнар-Запольський докладно висвітлив поїздки Андрія Борисова по Волині і Поділлю з метою підняти підрозділи Пензенського піхотного полку на допомогу чернігівцям. Зупиняючись на причинах поразки повстання Чернігівського піхотного полку, декабристознавець зазначає, що С. І. Муравйов-Апостол не спромігся поінформувати діячів Слов'янської управи про свої наміри, а ті чекали вказівок з боку керівників Васильківської управи⁷⁰⁻⁷⁴.

М. В. Довнар-Запольський, на жаль, не приділив достатньої уваги періоду сибірського заслання «слов'ян», як, до речі, і членів інших таємних організацій. Проте це не зменшує значимості його досліджень. Адже у М. В. Довнара-Запольського можна знайти оригінальні висновки з багатьох питань декабристського руху, чимало яких й до нинішнього часу залишаються дискусійними. Ось чому, на наш погляд, назріла необхідність перевидання праць талановитого київського декабристознавця. Потребує детального вивчення епістолярна спадщина М. В. Довнара-Запольського, було б доцільним опублікувати його листи, а також інші рукописні матеріали вченого, які зберігаються в Державному архіві м. Києва та в Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної академії наук України. Настав час створити науково-біографічне дослідження, присвячене М. В. Довнару-Запольському, в якому розкрити внесок історика в розвиток вітчизняної науки.

¹ Казьмирчук Г. Д., Силкин А. В. Изучение движения декабристов в Киевском университете // Программа и тезисы Всесоюзной научно-методической конференции.— Днепропетровск, 1990.— С. 91.

² Державний архів м. Києва (далі — ДАК), ф. 108, оп. 93, спр. 461, арк. 9 зв.

³ Там же, арк. 9.

⁴ Там же, арк. 12 зв.— 20.

⁵ Там же, арк. 20.

⁶ Там же, арк. 1.

⁷ Там же, арк. 20.

* В документах зустрічається різне тлумачення його прізвища: Довнар, Довнар-Запольський, Запольський-Довнар.

⁸ ДАК, ф. 108, оп. 93, спр. 461, арк. 29—29 зв.

⁹ Там же, арк. 5.

¹⁰ Там же, арк. 7.

¹¹ Там же.

¹² Там же, арк. 7 зв.

¹³ Там же, ф. 16, оп. 465, спр. 4782, арк. 32 зв.— 33.

¹⁴ Там же, арк. 41 зв.— 42.

¹⁵ Там же.

- ¹⁶ Там же, ф. 153, оп. 1, спр. 52, арк. 2 зв.
¹⁷ Там же, ф. 16, оп. 465, спр. 4782, арк. 44 зв.— 46.
¹⁸ Там же.
¹⁹ Там же, арк. 45 зв.— 46.
²⁰ Там же, ф. 16, оп. 465, спр. 320, арк. 43.
²¹ Попечитель Киев. учеб. округа // Институт рукописів ЦНБ НАН України (далі: УР ЦНБ НАН), ф. VIII, спр. 3097.
²² УР ЦНБ НАН, ф. VIII, спр. 13695.
²³ Лист В. М. Перетца М. В. Довнару-Запольському // Там же, ф. XXIX, спр. 1777, арк. 2.
²⁴ ДАК, ф. 153, оп. 1, спр. 52, арк. 22 зв.— 23, 221.
²⁵ Там же, ф. 16, оп. 465, спр. 320, арк. 11 зв.— 12.
²⁶ Там же, арк. 12.
²⁷ Там же, арк. 16 зв.
²⁸ ВР ЦНБ НАН, ф. III, спр. 48802.
²⁹ Довнар-Запольський М. В. Идеалы декабристов.— М., 1906.
³⁰ Довнар-Запольский М. В. Тайное общество декабристов.— М., 1906.
³¹ Довнар-Запольский М. В. Декабрьская революция 1825 г. // Голос минувшего.— 1917.— № 7—8.— С. 5—75.
³² Довнар-Запольский М. В. Обзор новейшей русской истории.— К., 1912.— Т. 1.— С. 407—420.
³³ Довнар-Запольский М. В. Тайное... С. 142—144, 145—146.
³⁴ Довнар-Запольский М. В. Декабрьская... С. 61.
³⁵ Казьмирчук Г. Д., Силкин А. В. Движение декабристов в современной советской историографии.— К., 1990.— С. 10—11.
³⁶ Довнар-Запольский М. В. Обзор... Т. 1.— С. 408.
³⁷ Авалихин Б. С. Тайные общества, действовавшие на Украине одновременно с декабристами // Декабристские чтения... Вып. V.— К., 1991.— С. 26—29.
³⁸ Довнар-Запольский М. В. Тайное... С. 150.
³⁹ Сильванский Н. П. [Рецензия] // Былое.— 1907.— № 5.— С. 315—318.
⁴⁰ Довнар-Запольский М. В. Тайное... С. 144—145.
⁴¹ Богданович М. И. История царствования императора Александра I в России в его время.— СПб., 1871.— Т. VI.— С. 478.
⁴² Там же.
⁴³ Довнар-Запольский М. В. Тайное... С. 136.
⁴⁴ Довнар-Запольский М. В. Тайное общество... С. 137; Коробка Н. Декабристы братья Борисовы и Общество соединенных славян // Современник.— 1911.— Кн. V.— С. 14; Багалій Д. Декабристи на Україні.— ДВУ.— 1926.— С. 28—29.
⁴⁵ Нечкина М. В. Общество соединенных славян.— М., Л., 1927.— С. 21; Савичев Н. П. Первые благовестители свободы.— К., 1990.— С. 32.
⁴⁶ Авалихин Б. С. Тайные общества... С. 26.
⁴⁷ Довнар-Запольский М. В. Обзор... Т. 1.— С. 412.
⁴⁸ Декабристы в воспоминаниях современников.— М., 1988.— С. 193—194.
⁴⁹ Нечкина М. В. Общество... С. 21; Савичев Н. П. Первые благовестители... С. 33—34.
⁵⁰ Довнар-Запольский М. В. Тайное... С. 136.
⁵¹ Коробка Н. Декабристы... С. 14—15, 17—21; Конарский (Мошинский) Ю. Вожди декабристов.— М., 1926.— С. 81—92; Нечкина М. В. Движение декабристов: В 2-х т.— М., 1955.— Т. II.— С. 152; Достян М. С. Политические идеи Общества соединенных славян // Советское славяноведение.— 1968.— № 4.— С. 24.
⁵² Довнар-Запольский М. В. Тайное... С. 138, 142.
⁵³ Там же.— С. 142.
⁵⁴ Восстание декабристов: Материалы.— М., Л., 1926.— Т. V.— С. 469.
⁵⁵ Довнар-Запольский М. В. Идеалы... С. 239—240.
⁵⁶ Серков А. И. Массонство на Украине в первой четверти XIX века и движение декабристов // Декабристские чтения... Вып. II.— К., 1989.— С. 29; Силкин А. В. К вопросу о ранних тайных обществах, основанных братьями Борисовыми // Декабристские чтения... Вып. V.— К., 1991.— С. 155—156.
⁵⁷ Довнар-Запольский М. В. Тайное... С. 139—140.
⁵⁸ Довнар-Запольский М. В. Обзор... Т. 1.— С. 413; Довнар-Запольский М. В. Тайное... С. 149.
⁵⁹ Достян И. С. Политические идеи... С. 20; Савичев Н. П. Первые благовестители... С. 184—188.
⁶⁰ Нечкина М. В. Общество... С. 210.
⁶¹ Порох И. В. Восстание Черниговского полка // Очерки из истории движения декабристов.— М., 1954.— С. 140—143.
⁶² Довнар-Запольский М. В. Тайное... С. 149—150.
⁶³ Там же.— С. 149.
⁶⁴ Ланда С. С. Дух революционных преобразований... М., 1975.— С. 275.
⁶⁵ Тартаковский А. Г. Просветительство и декабризм // Освободительное движение в России.— Вып. 6.— Саратов, 1977.— С. 127.
⁶⁶ Довнар-Запольский М. В. Тайное... С. 192, 193, 190, 188.
^{67—69} Там же.— С. 192—193.
^{70—74} Довнар-Запольский М. В. Декабрьская... С. 55, 53—54, 57—60, 58, 65—66.